

CONDUITA ȘI ÎNDATORIRILE SPECIFICE IMPUSE PREOȚILOR GRECO-CATOLICI ÎN PROCESELE MATRIMONIALE DIN SECOLELE XVIII–XIX

MONICA MUREȘAN*

monicamuresan2007@yahoo.com

ABSTRACT: During the 19–20th century all matrimonial or disciplinary processes between Orthodox or Greek-Catholic Romanians were judged behind the closed doors of ecclesiastic courts. Some testimonies on the nature of these processes are revealed by the marginal notes of archive documents, by the correspondence of spiritual leaders, and later by the press. The more rigorous canons were, the more fervently the priests' conduct was adjusted to these. Analyzing the conduct specific to Greek-Catholic priests we observe that a disciplinary and educational process was carried out subsidiarily, a phenomenon which reveals in fact the distance between the imposed ideal and practical reality. On this level, the Greek-Catholic clergy's mentality was quite close to the Orthodox clergy's, a fact which proves that the Romanian people had some perennial unconscious characteristics: conservatism, insubordination, religiosity, superficiality, and bureaucracy.

KEYWORDS: ecclesiastical conduct, matrimonial and disciplinary processes, delaying, bureaucracy, conservatism

REZUMAT: Pe parcursul secolelor XIX–XX, toate procesele matrimoniale sau disciplinare ale românilor ortodocși sau greco-catolici se judecau între ușile închise ale forurilor ecleziastice. Câteva mărturii despre natura acestor procese transpar din notele marginale ale documentelor de arhivă, din corespondența ierarhilor spirituali și mai târziu chiar din presă. Cu cât rigoarea canoanelor era mai ridicată cu atât mai fervent era ajustată în funcție de acestea și conduita preoților. Din analiza conduitei specifice preoților greco-catolici observăm derularea în subsidiar a unui proces de disciplinare și educare, fenomen care relevă în fond distanța dintre idealul impus și realitatea practică. La acest nivel, mentalitatea preoțimii greco-catolice s-a situat în imediata proximitate a celei ortodoxe, fapt ce demonstrează perenitatea câtorva trăsături inconștiente ale poporului român: conservatorism, insubordonare, religiozitate, superficialitate și birocratie.

CUVINTE-CHEIE: conduită ecleziastică, procese matrimoniale, disciplinare, tergiversare, birocratie, conservatorism.

Pe parcursul epocii moderne, toate procesele matrimoniale sau disciplinare ale românilor transilvăneni, ortodocși sau greco-catolici, se judecau între ușile închise ale forurilor ecleziastice. În aceste situații critice rolul primordial în temperarea spiritelor și restabilirea păcii familiei, și în consecință a comunității, revenea preotului paroh ca intermediar recunoscut între indivizi și autorități. Iată de ce în centrul analizei mecanismului desfășurării proceselor matrimoniale plasăm preotul ca omul cheie al sistemului și de a cărui abilitate în îndeplinirea sarcinilor atârna în final soarta procesului: renunțare, amânare sau ducerea la bun sfârșit a cauzei. Această stare de fapt a contribuit în timp la conturarea unui păienjenis de norme specifice impuse preoților deși atribuțiile specifice parohilor, protopopilor și vicarilor uniți fusese fixată încă din timpul păstoririi lui Ioan Bob¹. Din analiza conduitei specifice preoților greco-catolici observăm derula-

* Asistent de cercetare, Facultatea de Istorie și Filosofie din cadrul Universității „Babeș-Bolyai” din Cluj-Napoca

1. Cf. Ioan Lupaș, *Istoria bisericească a românilor ardeleni*, Editura Dacia, Cluj-Napoca, 1995.

rea în subsidiar a unui proces de disciplinare, cizelare morală și educare teologică, fenomen care relevă în fond permanenta raportare la idealul și la realitatea practică. Cauzele matrimoniale aduc în plan individual raportul preotului cu enoriașii săi aflați într-o situație limită; tensiunile sunt prim urmare direct proporționale cu miza problemei. La acest nivel, mentalitatea preoțimii greco-catolice s-a situat în imediata proximitate a celei ortodoxe, mentalitate suprapusă de altfel peste câteva trăsături antagonice perene ale poporului român, și anume: conservatorismul, insubordonarea, religiozitatea, superficialitatea și birocrăția. Pentru o justă judecată a conduitei impuse preoților în procesele matrimoniale este absolut necesară familiarizarea cu profilul funcției sacerdotale în contextul mai larg al epocii studiate.

PREOTUL ÎN COMUNITATE

Încă de la investirea sa în funcție de către episcopul locului, preotul român jura că „*va păzi, va mângâia turma sa, afară de instrucție nu va ieși*”². Un periodic teologic de secol XIX sfătuia ca în misiunea sa preotul să fie „*curatu cu anima și cu sufletulu*”, pentru ca prin rugăciuni și exemple bune să-i poată „*abate pre pecătoși dela calea cea rătăcită și îndrepte spre calea adevărului și virtuții*”³. Aceasta deoarece, în calitate de „*părinte sufletesc*”, „*... preotul trebuie se fia tipulu și oglinda moralitatiei căci orice pecatu, ori ce reutate câtu de mică, în preotu devine o crima imensă, fiendu scandalu și ruina credintiosiloru*”⁴. Aceste standarde sunt preluate din Sfânta Scriptură care a fixat foarte clar normele de viață ale preoțimii creștine: „*... cineva fără prihană, bărbat al unei singure mueri, având fii credincioși, nu întru ocară de curvie sau neascultare (...) să nu fie bețiv, nici bătăuș, nerăvnitor de agonisire spurcată, (...) ci iubitor de bine înfrânat*” (Sf. Pavel, Tit. 1, 5–10). Funcționarea ireproșabilă a instanțelor bisericești depindeau în mare măsură de comportamentul preoțesc, mai exact de apropierea acestuia față de perfecțiune⁵. Iată de ce un cunoscut scriitor și preot român din secolul al XIX-lea, Ioan Agârbiceanu, afirma la un moment dat că: „*Preoția și pentru umerii îngerilor e sarcină prea grea*”⁶.

Încă din cele mai vechi timpuri și la cele mai felurite popoare, omul a manifestat o mare considerație și supunere față de reprezentății divinității. Preotul este consacrat serviciului sacrului, pe care îl gestionează în plan teritorial; îl servește în același timp și pe Dumnezeu, fiind locotenentul său pe pământ, dar și pe împărat; se ocupă adesea de relațiile cu stăpânul de pământ, participă la adunările și discuțiile sătenilor în diferite chestiuni; este liantul comunității în chestiunile religioase și de sociabilitate. El are o autonomie relativ mare în cadrul parohiei sale și participă în mod obligatoriu la sacralizarea momentelor cruciale din viața fiecărui om: botezul, căsătoria, înmormântarea, acordă iertare în numele lui Dumnezeu, dezleagă vrăji și blesteme, etc⁷. Preotul este o prezență obligatorie și necesară în viața oricărei comunități. Prin intermediul preotului, încă și în această perioadă, „marele public” primește învățăturile creștine⁸. Astfel, nu este de mirare respectul de care s-au bucurat preoții români în epoca modernă în rândul comunităților tradiționale.

Preotul rural întrupează un apărător al comunității și chiar o personificare a sa⁹. În egală măsură, preotul este o „oglinadă” a comunității pe care o păstorește pentru că nu de puține ori parohii s-au văzut nevoiți să își „muleze” comportamentul după cel al enoriașilor, și să le respecte dorințele, căci altfel riscă să nu li se

2. Nicolae Iorga, *Sate și preoți din Ardeal*, Editura Saeculum I.O., București, 2007, p. 213.

3. „Demnitatea preotului”, în *Predicatoriulu săteanu romanu. Foia basericesca pentru predici și alți articuli din sfera basericească*, Cluj, 1876, p. 53.

4. „Vocațiunea, demnitatea și detorintiele preotului”, în *Predicatoriulu săteanu romanu. Foia basericesca pentru predici și alți articuli din sfera basericească*, Cluj, 1879, p. 13.

5. Corina Teodor, „Sub privirile celorlalți: preotul în comunitate”, în *Anuarul Institutului de Cercetări Socio-umane „Gheorghe Șincai”*, I, Târgu Mureș, 1998, p. 224.

6. Ion Agârbiceanu, *Din viața preoțească. Schițe*, Editura Librăriei diecezane, Arad, 1916, p. 16.

7. Emilia-Adina Gale, „Conflict și cooperare: preotul în cadrul comunității ortodoxe din Crișana la jumătatea secolului al XIX-lea”, în *Caietele Școlii Doctorale*, vol. II / 2008, Iași, p. 59.

8. Barbu Ștefănescu, *Sociabilitate rurală, violență și ritual*, Editura Universității din Oradea, Oradea, 2004, p. 133.

9. Iudita Călușer, *Episcopia greco-catolică de Oradea. Contribuții monografice*, Editura Logos'94, Oradea, 2000, p. 167.

plătească serviciile sau să fie „renegați” de comunitatea respectivă. Dacă preotul nu are autoritate suficient de mare asupra credincioșilor săi, orice încercare de schimbare a moravurilor este întâmpinată de rezistențe din partea țăranilor¹⁰. Astfel, relația care se stabilește între preot și comunitate este una strânsă și deosebit de complexă. Se pare că într-o oarecare măsură până și gradul de moralitate al poporului este dat de „măsura zelului și activității preotului”¹¹. De vreme ce preotul era în primul rând un exemplu pentru săteni, el se erija într-un adevărat etalon în funcție de care oamenii de rând își reprezentau ideea de bine sau rău.

ROLUL PREOTULUI ÎN JUDECAREA CAUZELOR MATRIMONIALE

a) *conduita preventivă*

Preotul este cel care veghează la asigurarea păcii familiei, și prin aceasta la armonia vieții comunității, încă de la întemeierea cuplului când este obligat să asigure îndeplinirea tuturor condițiilor canonice și morale pentru reușita menajului: acordul de voință al tinerilor, consimțământul părinților la căsătorie, lipsa impedimentelor matrimoniale, etc. Apoi, printr-o atentă supraveghere și consiliere a cuplurilor din parohia sa, preotul putea evita destrămarea acestora prin procese matrimoniale. Așadar, activitatea susținută de asanare morală prestată de preot în parohia sa se manifesta pe mai multe nivele urmărind îndeaproape familiile creștine de la constituirea cuplului, la modul lor de viață și până în momentele critice pentru a putea preîntâmpina situațiile nedorite de genul divorțurilor.

Astfel, o primă grijă a preotului greco-catolic consta în supravegherea atentă a îndeplinirii condițiilor de validitate a căsătoriei. O dată manifestată intenția unui cuplu de a se căsători în fața preotului paroh acesta purcede la interogarea tinerilor cu privire la voia lor liberă de a se căsători, la starea și etatea lor, la eventualele impedimente canonice sau laice (împlinirea obligațiilor militare), la cunoștințelor religioase (catehism și rugăciuni). Toate acestea se petrec în prezența martorilor. Dacă în urma celor trei vestiri din biserică se descoperea vreo piedică la căsătorie, preotul era dator a da tinerilor instrucțiunile necesare demarării recursului pentru obținerea dispensării de la respectivul impediment. În majoritatea cazurilor, cererea de dispensare o întocmea însuși duhovnicul mirilor.

Atunci când aceste condiții nu erau respectate cu strictețe fie din pricina superficialității unor preoți ori a necunoașterii canoanelor, se întâmpla uneori ca vigilența lor să fie înșelată și misiunea compromisă devenind astfel culpabili de contractarea unor **căsătorii ilicite**. Căsătorii ilicite sau clandestine erau considerate și cele contractate în urma răpirii, cum se întâmpla adesea în cazul soldaților dezertori. Circularele din 8 mai 1866 și cea din 28 februarie 1868 atenționa preoții în mod deosebit să procedeze cu prudență în cazul soldaților concediați recomandându-le să nu-i cunune pe rezerviști fără aprobarea comandamentului suprem al armatei¹². Se observă din aceste exemple cum neconformarea la conduita impusă atrăgea după sine mustrarea și drastica sancționare a preotului vinovat, adesea pedepsit chiar prin oprirea de la venituri pe o anumită perioadă¹³.

O altă problemă deosebită ce capacita la maxim valențele diplomatice ale preotului o ridicau **căsătoriile mixte** din punct de vedere confesional, problemă de a cărei bună gestionare depindea în termen lung însăși vitalitatea confesiunii greco-catolice. Astfel de uniuni erau permise numai prin „inițierea” sau convertirea părții schismatice la Sfânta unire, scop în care preotul greco-catolic avea datoria a „lumina pre schismatic” și a-l „îndrepta spre scopul cel cuvios” urmând o procedură în cinci etape: 1) explicarea celor patru puncte florentine ce deosebesc cele două credințe; 2) mărturisirea credinței în biserică; 3) cinstirea

10. Emilia-Adina Gale, *op. cit.*, p. 66.

11. *Actele și decretul sinodului diecesan greco-catolic de Oradea-Mare ținut la n. 1882 de la 7 la 12 noiembrie*, Oradea, 1883, pp. 40–41.

12. Nicolae Bocșan, Mirela Andrei, *Episcopul Ioan Vancea. Pastorale și circulare 1865–1869*, Presa Universitară Clujeană, 2003, p. 62.

13. Emilia-Adina Gale, *op. cit.*, p. 60.

sfințelor sinoade; 4) lepădarea de fosta credință prin rostirea formulei: „Toată schisma seau desbinarea, cu toate eresurile, le urgisesc, le blastem și le laped. Așa să-mi ajute D-zeu și această Sfântă Evanghelie. Amin”; 5) sărutul crucii și Evanghelie plus împărtășirea¹⁴. Concomitent, preotul era obligat să arate tinerilor condițiile acceptării de către Sfânta Biserică a căsătoriilor amestecate, și anume: „1. Ca partea catolică să-și poată deprinde religiunea sa neîmpedecată și să-și deie silința de a întorce la biserica noastră și pre cealaltă parte; 2. ca toți pruncii, fără deosebire de sex, să fie crescuți în religiunea catolică”¹⁵. Căsătoriile mixte deveneau o problemă și mai stringentă în momentul în care acestea eșuau prin divorț pentru că generau în primul rând complicații în privința doctrinei atât de diferite a celor două confesiuni în privința divorțului iar apoi trebuia decisă instanța de judecată competentă în funcție de religia celui care acuza căsătoria. Discuțiile purtate pe această temă cu prilejul diverselor întâlniri ale ierarhilor ortodocși îi făceau vinovați de această stare de lucruri pe acei preoți care, dintr-o confuzie poate, popularizau canoanele și legislația bisericii greco-catolice, ce interzicea divorțul și considera adulterul ca un păcat capital. Pe de altă parte, ierarhii greco-catolici încurajau eforturile subordonaților lor de apărare a instituției familiale. De pildă, canonicul sălăjean Alimpiu Barbuloviciu, de câte ori avea prilejul, înfiera dezmembrarea familiilor și-n predicile sale sublinia rolul social al familiei ca păstrătoare a tradițiilor și a moralei creștine¹⁶.

b) misiunea de conciliere a părților litigante din procesele matrimoniale

Cel puțin în teorie divorțul nu era acceptat în normele Bisericii greco-catolice, potrivit principiului indisolubilității căsătoriei, însă practica a consemnat o serie de cazuri de anulare a acelor matrimonii contractate prin nerespectarea literei canoanelor. Lucrurile se complicau prin consumarea căsătoriei, situație în care preotul era instruit să nu permită sub nici o formă despărțirea soților. Articolul treispezece al Sinodului din 1725, reactualizat în 1869, sfătuia preoții greco-catolici cum să abordeze problema despărțirii soților după prestarea debitului conjugal: „Pentru lucrul despărțirii caută de vedi în pravilă cumu spune sfântului Seboru dela Cartagenu, glava 100 unde așa grăește, cine se voru despărți de împreunare, de nu se voru împăca ei se fie asia, iară de nu se se îndemne cătră pocanie, tâlc: placu Seborului acestuia după a Evangheliei și Apostolului înveștiatura, se nu-și despărția nescine mueria și se o socotia pentru fie ce iară de se va templa, dein bărbatu sau din muere se se deslege împreunare, și nu voru vre se se impace, și se se împreune iară se fie așa lăsați și despărțiți, și se nu se mai atingă de alta nuntă după cuventulu Domnului, ca cine dăce va lua lăsata acela preacurvește, iară de se va împreuna bărbatul altii femei, sau muere altui bărbatu, atunci către pocanie se se aducă și se li se de canonulu 84 a Seborului dela Trula și la canonulu Marelui Vasilie (...) printru aceia tote despărțianiile le opresce și alu nostru Seboru sub globa pierdiarii deregătorii vare cine nu cuteza face lucru ca acela”¹⁷.

Deși preoții greco-catolici din „cura animarum” nu judecă în cauzele matrimoniale, totuși nimeni „nu va pote nega rolulu însemnatu, ce-lu are fiecare preotu în aceste afaceri”¹⁸. În acest sens, pe tot parcursul procesului matrimonial preotul paroh al litiganților trebuia să depună o susținută activitate de documentare asupra situației concrete, de consiliere a cuplului și supraveghere strictă a cazului. Imediat după acuzarea căsătoriei de către unul dintre soți, preotul paroh avea datoria de a **cerceta cauza** pentru a afla natura impedimentului ce afecta validitatea căsătoriei (în situația în care aceasta era deci lăcită). Dacă impedimentul respectiv se putea înlătura prin înnoirea consensului conjugal care combătea căsătoria, atunci preotul trebuia să stăruie a-l îndupleca pe acesta să-și **reînnoiască consensul** în fața unor martori¹⁹. Preotul paroh trebuia să se

14. Tit Bud, *Tipic bisericesc din cărțile rituali și manualele de acest soi*, Gherla, Tipografia Diecezană, 1906, pp. 143–144.

15. Isidor Marcu, *Catehismul religiunii creștine întocmitu pentru clasele gimnasiale inferioare*, Tipografia Seminarului archidiecezanu, Blasiu, 1894, p. 222.

16. Ioan Ciocian, *Biserica și societatea românească din Transilvania. Vicariatul Silvaniei în a doua jumătate a secolului al XIX-lea*, Editura „Vasile Goldiș” University Press, Arad, 2000, p. 108.

17. Joane M. Moldovanu, *Acte sinodale ale bisericii romane de Alba Iulia și Făgărașiu*, Tom. I, Blasiu, 1869, pp. 7–8.

18. Iuliu Simon, *Instrucțiune practică pentru cauzele matrimoniale (cu respectu la disciplina vigentă în provincia bisericească gr. cat. de Alba-Iulia și Făgărașu scrisă în usulu păstoriloru sufletesci)*, Tipografia „Aurora” A. Todoran, Gherla, 1891, p. 127.

19. Ioan Sâmpăleanu, „Despre acuzarea căsătoriei”, în *Cultura Creștină*, nr. 11 / 10 iunie 1914, p. 327.

folosească apoi de toate mijloacele de persuasiune avute la îndemână pentru influențarea voinței și inimii căsătoriților învrăjbiți, astfel încât aceștia să se împace. În acest scop canoanele prevăd următoarea conduită: „...preotul va chema pe amândouă părțile la sine pentru a susține consorțiul conjugal (...) și va întrebuința cu seriozitate toate mijloacele, argumentele și motivele rechemate pre legea lui Dumnezeu și pre sancțiunea legii matrimoniale. El va dojeni și-l va pune înaintea ochilor uscăciunea învrăjbirii care este neplăcută precum înaintea oamenilor și mai ales înaintea lui Dumnezeu că muiera este legată cu bărbatul până trăiește bărbatul, dauna cea mare a onoarei, a familiei, risipirea caselor, avuțiilor, miseritatea pruncilor rămași și periclitarea sufletului”²⁰. O astfel de instrucțiune detaliată oferă până și categorii precise de argumente de care preotul se poate servi cu succes în misiunea sa conciliatoare.

Încercarea de înnoire a consensului eșuând, urmau cele **trei tentative consecutive de conciliere** sau împăcare a soților dezbinați de certuri și neînțelegeri. Documentele de arhivă oferă numeroase sugestii de modalități prin care se poate obține mai ușor împăcarea: „Împăciuirea învrăjbiților o va tenta mai întâiu prin cei mai de aproape ai lor: părinți, consăngeni, etc; și dacă aceasta nu ar avea rezultatul dorit: preotul însuși directe va întreprinde pașii de lipsă, însă fără sgomotu și cu totă discrețiunea. Așadară ocașionalmente va vorbi atât cu bărbatul cât și cu muiera în deosebu, și numai după ce a dispus spiritele ambilor spre reconciliațiune prin esortări și instrucțiuni corespunzătoare: va tenta împăcarea lor în ființa de față a ambilor. (...) Dacă învrăjbiții vedu, că preotul nu cruță timp și osteneală în interesul lor, că se îngrijește de binele lor temporal și vecinic: în cele mai multe cazuri se lasă a fi capacitați și conduși la calea cea bună. Presința preotului la casa lor și vorbele părințești a aceluia pot să molcomescă și se îmblâdescă inimile învrăjbiților mai ușor, decât ori de câte vorbe și capacitări a celor mai de aproape”²¹. Din cele mai sus descrise observăm trei pași urmați în încercarea de împăciuire: 1) sensibilizarea indirectă a soților prin intermediul familiei acestora; 2) discuții separate între preot și fiecare dintre soți; 3) înfățișarea soților în fața preotului cu scopul expres al împăcării. În toate situațiile discreția este condiția sine-qua-non a reușitei, la care se alătură binevoiața, perseverența și insistența părintelui paroh.

Indiferent de rezultatul acestor medieri, preotul paroh trebuia să-și consemneze eforturile într-un **protocol de împăciuire**, ca document anexat cauzei în eventualitatea înaintării acesteia la Tribunalul matrimonial. Protocolul avea o formă standard, punctând fiecare încercare de împăciuire în parte. La fiecare încercare de reconciliere, părțile și martorii erau ascultați separat, lăsându-se răgazul de opt zile până se trecea la o nouă tentativă de împăcare, timp în care preotul trebuia să-și dea toată silința pentru restabilirea păcii conjugale, adică să facă tot ce-i sta în putință pentru a-i împăca: „se-i chame la sine [pe soții certați – n.n.], se-i deștepte și se-i îndemne la conviețuire aratându-le cumca căsătoria e sacramentu, cumca au juratu credința unului altui’a, scl. scl”²². În situația evidentei discordii dintre soți, preotul putea să renunțe chiar la a treia încercare de împăciuire pentru a nu tulbura și mai tare „animele litigantilor”. În această situație fără ieșire, în locul protocolului de împăcare încheiat la a treia încercare, era întocmită o „comitivă” prin care la recomandarea preotului paroh se demara „investigațiunea” în cauza respectivă fiind foarte clară și neînduplecată intenția de despărțire dintr-un motiv temeinic, „fiindu căsătoriții acestia învrăjbiți în gradulu celu mai mare și iritați – nu a fostu deloc prevedere de a-i pote împăca”²³. Protocolul se întocmea chiar și atunci când părțile reușeau să se reconcilieze pe parcurs, originalul actului fiind păstrat în arhiva parohială iar o copie a acestuia urmând a fi trimisă oficiului protopopesc. Acesta se numește „convenție de împăciuire”²⁴, cuprinzând promisiunea solemnă și reciprocă a celor doi soți de a se „onora și asculta unul pe altul” și de a lăsa la o parte neînțelegerile și certurile ce au ajuns la cunoștința parohului local de-a lungul conviețuirii cuplului. Prin această convenție, întocmită de către preot în

20. Arhivele Naționale Direcția Județeană Maramureș (în continuare ANDJMM), *Fond Protopopiatul greco-catolic Seini*, doc. 226/ 1858, f. 13 r.

21. Iuliu Simon, *op. cit.*, pp. 129–130.

22. Tit Bud, *op. cit.*, p. 191.

23. Iuliu Simon, *op. cit.*, p. 229.

24. Tit Bud, *op. cit.*, p. 192.

prezența martorilor, fiecare dintre cei în cauză își lua angajamentul de a-și onora soțul / soția și de a nu mai reproșa vreodată cele petrecute în trecut.

Totuși, „când stăruințele parohului nu vor avea nici un rezultat, nici un folos, atunci parohul va raporta despre aceasta la președintele Tribunalului Matrimonial adică: parohul, scriind anul, luna și ziua când i-a chemat pe învrăjbiții căsătoriți la sine și i-a dojenit în trei deosebite rânduri, aceasta scrisă înștiințare o va trimite aici la noi și dacă se poate în limba latină”²⁵. Astfel se proba în fața superiorilor îndeplinirea tuturor formalităților prescrise, preotul fiind din acest moment scutit de alte griji deși misiunea sa nu se oprea aici. După eșuarea celor trei tentative, preotul renunța la rolul său în respectivul proces matrimonial predând cazul instanțelor superioare pe scară ierarhică: „Decumva tote încercările rămănu fără resultatu doritu, preotul va cere îndrumarea și întervenirea Ordinariatului și respective a Tribunalului matrimonialu diecesanu”²⁶. Pentru aceasta trebuia să întocmească un dosar al cazului – cu mărturii, extrase de botez și căsătorie – care era expediat scaunului protopopesc ca primă instanță de judecare a cazurilor matrimoniale. Acesta era alcătuit din protopop, șase preoți cu drept de vot, un notar și un „defensor” matrimonial. Se încerca și aici o împăcare iar dacă nu se reușea se pronunța o hotărâre pentru rezolvarea problemei. Apoi cazul era transmis consistoriului diecezan sau arhidiecezan, unde hotărârea scaunului protopopesc putea fi aprobată sau modificată. Decizia, sub forma deliberatului final cum apare în limbajul de specialitate, era comunicată protopopului urmând ca acesta, tot prin intermediul preoților parohi, să o aducă la cunoștința persoanelor în cauză²⁷.

Când procesul era intentat dintr-un alt motiv²⁸, pe lângă cele trei tentative de împăcare mai sus detaliate, preoților le revenea și sarcina de a efectua **investigarea cauzei** prin ascultarea și **examinarea** soților sau prin informații culese de la martori ce „cunosc împrejurările, viața, natura și înclinațiunile căsătoriților”²⁹. Pe baza **audierii martorilor** și examinării probelor, parohul local verifica situația familiei ce divorța. Toate rezultatele eforturilor preotului paroh trebuiau consemnate într-un formular tip ce servea ulterior ca piesă valoroasă în ansamblul dosarului unui proces de divorț. În acest scop erau redactate un raport și un atestat, ambele adresate Tribunalului matrimonial, acte prin care preotul proba în fața superiorilor săi faptul că i-a înduplecat pe învrăjbiți la înnoirea consensului la căsătorie folosindu-se de „toată puterea cuvântului, însă fără nici un rezultat”³⁰. Cuvântul preotului trebuia întărit și prin declarația unor martori demni de încredere despre efectuarea încercării de înnoire a consensului, data la care acestea s-au produs și locul (de regulă chiar la casa parohială) declarație surprinsă în scris într-un atestat special. Dată fiind natura delicată a acestui gen de procese recomandarea generală a canonicilor pentru preoții parohi este de a gestiona cauzele matrimoniale cu o mare atenție, „cu multă prudență și precauțiune”³¹, tergiversând pe cât se poate procesul și complicând în mod intenționat procedurile astfel încât să câștige timp prețios pentru inițierea unor tentative repetate de împăciuire. Se miza deci pe faptul că jena enoriașilor față de preot acționa ca o frână puternică a inițiativelor indivizilor care renunțau din această cauză la continuarea procesului.

În afara situațiilor tipice contractării căsătoriei și desfacerii acesteia, minuțios detaliate în spese de drept canonic, preotul acționa de cele mai multe dăți după cum îi dicta instinctul atunci când împrejurări neașteptate de genul răpirii fetelor ori a nașterii unor copii ilegitiimi, o cereau. Tactul și promptitudinea parohului puteau astfel atenua o criză morală incipientă încă din fașă.

25. ANDJMM, *Fond Protopopiatul greco-catolic Seini*, doc. 226/ 1858, f. 13 r.

26. Iuliu Simon, *op. cit.*, p. 132.

27. Valeriu Leu, *Divorț în stil bănățean*, în „Banatica”, 14, 1996, p. 252.

28. Motivele de despărțire admise în dreptul canonic greco-catolici erau: tirania, punerea în pericol a vieții unuia dintre soți prin amenințările cu moartea de către celălalt, periclitarea sănătății prin vătămări continue și îndelungate, părăsirea răutăcioasă, ura neîmpăcată, risipirea averii și a bunurilor comune, adulter sau preacurvie, impotența, sila și frica grea, și alte rațiuni care împiedicau exprimarea liberă a consimțământului la căsătorie. Însă tot preotul era persoana care demara primele cercetări în situațiile de despărțire motivate prin absența îndelungată a unuia dintre soți (n.n.)

29. Iuliu Simon, *op. cit.*, p. 129.

30. *Ibidem*, p. 214.

31. Tit Bud, *op. cit.*, p. 116.

c) *distanța dintre ideal și comportamentul real*

Hățușul prevederilor canoanelor și excesul de birocratizare, fără a mai vorbi de variabilitatea cauzelor, îngreuna vizibil misiunea preoților asigurând toate premisele pentru compromiterea misiunii slujbașilor bisericii în desfășurarea proceselor matrimoniale. De aici și până la denunțarea lor nu a rămas decât un pas întrucât conduita dezirabilă, modelul ideal, nu se suprapune perfect peste cea reală, practică. Desele intervenții pe scară ierarhică în vederea respectării regulilor denotă o astfel de situație. Câteva mărturii despre natura acestor procese transpar din notele marginale ale documentelor de arhivă, din corespondența ierarhilor spirituali și, mai târziu chiar din presă. Cu cât rigoarea canoanelor era mai ridicată cu atât mai fervent era ajustată în funcție de acestea și conduita preoților. Pastoralele și circularele episcopoești au purtat o deosebită atenție conduitei impuse preoților în procesele matrimoniale. Un exemplu de acest gen îl constituie numărul mare de circulare emise de către episcopul gherlean Ioan Vancea și consacrate problemelor matrimoniale. Circulara din 5 noiembrie 1867 sublinia printre altele datoria preotului să preîntâmpine „legăturile silite”, iar după încheierea căsătoriei grija majoră a preotului trebuia să constea în supravegherea raporturilor dintre cei căsătoriți datori să fie credincioși unul altuia, să trăiască în pace și înțelegere, să-și îndeplinească obligațiile de buni creștini. Preoții trebuiau să vegheze ca să fie respectate aceste datorii, să nu se înrădăcineze cearta, să nu admită „necurătenia căsătorească”, „legămintele păcătoase”, să dezrădăcineze asemenea practici prin toate mijloacele³². Alte pastorale accentuează, obsesiv am spune, nevoia de exemplaritate a slujitorilor bisericii în toate privințele. Episcopia dorea ca preoții să nu aibă altă preocupare în afara enoriașilor pentru care se străduiau să fie modele de conduită creștinească. Era în joc păstrarea prestigiului servitorilor ecclesiei, profilul lor moral garantat de o atitudine etică corespunzătoare³³. Nu puține au fost nici articolele din presa de profil a vremii (ca de exemplu revista „Cultura Creștină” din Blaj sau „Glasul Bisericii”) prin care preoții erau instruiți cum să evite viciile de procedură în redactarea documentelor matrimoniale³⁴. Din cele mai sus arătate se poate constata grija constantă a autorităților religioase și a societății per ansamblu de a oferi prin preot un „model ecleziastic” și comunitar în același timp, deși preotul român nu s-a ridicat întotdeauna la exigențele impuse de superiorii săi³⁵. Preotul trebuie să se impună în fața comunității pe care are în grijă, prin pregătirea sa, prin prestație și mai ales prin comportament, altul decât al enoriașilor săi; trebuie să dea dovadă de superioritate spirituală, morală și culturală, să își creeze o carismă personală³⁶. Deoarece lucrurile nu au stat întotdeauna în acest fel s-a născut o îndepărtare între preotul-model cum ar trebui să fie pentru enoriașii săi, indiferent de confesiune, și preotul ca om supus greșelii³⁷. Eșecul în realizarea unei juxtapuneri perfecte a celor două imagini – preotul ca om și omul din preot – se datorează unor cauze de fond complexe. Cele mai des invocate în literatura de specialitate ar fi starea materială și intelectuală precară.

Nicolae Iorga afirma cu privire la preoțimea română din secolul al XVIII-lea că „în dogme nu se pricepeau, toată legea pentru ei erau posturile, sărbătorile, icoanele, calendarul cel vechi, etc”³⁸. Abordând problema din acest unghi, al instrucției preoțimii române, atunci evoluția până la realitatea sfârșitului de secol XIX. Dacă în zorii modernității, cunoștințele de ritual bisericesc lacunare ale preoților se datorau în principal caracterului oral prin care erau transmise de la o generație la alta, nu același lucru se poate spune și despre situația din a doua jumătate a secolului al XIX-lea când există tot mai multe manuale destinate uzului clerului tânăr. Fostul Vicar al Maramureșului, Tit Bud, observând că tinerii preoți greco-catolici „au lipsă de

32. Nicolae Bocșan, Mirela Andrei, *op. cit.*, p. 65.

33. Blaga Mihoc, *Justiție și moralitate*, Editura Logos '94, Oradea, 2000, p.54.

34. Vezi suita de articole tematice semnate de Ioan Sâmpăleanu și Iosif Sângeorghean din revista „Cultura creștină” apărute la începutul veacului al XX-lea, precum și studiul lui Nicolae Brânzescu, „Conducerea oficiului parohial”, in *Cultura Creștină*, nr. 11 / 10 septembrie 1911, pp. 433–438 (n.n.)

35. Emilia-Adina Gale, *op. cit.*, p. 61.

36. Barbu Ștefănescu, *op. cit.*, pp. 131–132.

37. Emilia-Adina Gale, „Cărciumă vs. Biserică în Episcopia greco-catolică de Oradea (mijlocul secolului al XIX-lea), in *Analele Universității din Oradea. Istorie-Arheologie*, tom XVI / 2006, p. 58.

38. Nicolae Iorga, *Preoți și sate din Ardeal*, Vălenii de Munte, 1915, p. 169.

îndrumări la împlinirea ceremoniilor bisericesci”, a avut la 1894 inițiativa salutară de a veni în întâmpinarea acestora cu un „Tipic preoțesc din cărțile rituale” care să cuprindă agendele preotului la funcțiunile sacre. În „prevorbirea” lucrării mai sus amintite, autorul recunoștea faptul că: „*E drept cumcă liturgiconul, orariul și euchologionul*³⁹ *ne dau îndrumările de lipsă la severșirea funcțiunelor sacre – dar afară de îndrumările în acele cuprinse, preotul are de a fi cu privire și la usul introdus în beserică și la acele pentru carii nu se află îndrumare în cărțile besericești*”⁴⁰. Ca un paradox, preoții tineri absolvenți de studii superioare, s-au dovedit a fi cei mai „săraci” în privința experienței practice, astfel s-a ajuns să se spună că „*acea în deșert se fălescu cu știința teoretică când în praxă nici o cunoștință nu au*”⁴¹. Manuale mai specializate aflate la îndemâna clerului tânăr din a doua jumătate a veacului al XIX-lea au fost elaborate și de către canonicii Iuliu Simon, Ioane Rațiu, sau Iosif Papp-Szilagy⁴² punând la dispoziția clerului de rând atât procedura ce trebuia urmată pas cu pas în procesele matrimoniale cât și exemple concrete de diverse acte de genul: probarea vestirilor în biserică, dispense de căsători, protocoale de împăciuire, comitive, rapoarte și atestate, etc.

În mediul românesc, atât cel greco-catolic cât și cel ortodox, s-a perpetuat de-a lungul timpului o tradiție care în perioada modernă se manifesta plenar, și anume aceea ca fiul să urmeze în slujba de preot pe părintele său. Preoții bătrâni optau pentru soluția moștenirii funcției de către feciori sau gineri, până după 1870⁴³. Astfel de „dinastii preoțești” au fost benefice întrucât fiul primea de la părintele său „o uncție spirituală tipică”, primea adică o purtare de acasă și moravuri pline de bunăcuvință înainte de a intra la seminar⁴⁴. În lipsa unei discipline riguroase și a generalizării ghidurilor de procedură canonică, experiența predecesorului s-a dovedit o mână de aur în situații atipice constituind tot atâtea spețe câte cauze matrimoniale se iveau. Deși avea puține cunoștințe de ritual bisericesc⁴⁵, preoțimea română din veacurile XVIII–XIX se bucura de un real respect în rândul enoriașilor. Pe preotul local, mirenii îl luau ca martor, îl știau de cel mai bun sfătuitor al lor în împrejurările grele, cu toate că adesea el însuși nu se deosebea mult de dânsii în privința culturală și materială. Până în zorii secolului XX, marea masă a clerului român de jos, ca „lideri spirituali ai comunității”, era identică cu restul populației rurale sub aspect economic și cultural. Cu câteva excepții onorabile, clerul era în general lipsit de instruire, la care se adaugă în plus un spirit de toleranță excesivă⁴⁶. Nu puține au fost situațiile când preotul era hirotonit la cererea comunității, fără ca respectivul candidat să dețină studii teologice, dintr-un diacon sau copil al vreunui preot mai bătrân. Pe de altă parte, înainte de 1848 preoții nu se deosebeau în privința stării sociale de iobagi fiind solitari cu țărani. Cu toate acestea, starea socială precară nu a afectat demnitatea și cinstea de care se bucurau preoții și superiorii acestora în rândul comunităților⁴⁷. Spre deosebire de criteriile contemporane de acordare a respectului, preotul epocii moderne era respectat aproape necondiționat cu toate că trăia în aceleași lipsuri și mizerii ca și poporul. Prin traiul lor comun, întreprunderea unei vieți comune, satul și preotul său constituind o „singură comunitate socială”. Așa se explică în fond puternica fuziune a vieții satului din Transilvania cu aceea a preotului: el a rămas mult timp singurul om mai luminat din sat, „iluminare” folosită tot în sprijinul satului. Alături de dascăli preoții erau adevărații

39. Se referă aici la „euchologiu” lui Jacob Goar, care a servit ca sursă principală pentru respectiva lucrare (n.n.).

40. Tit Bud, *Tipic preoțesc din cărțile rituale*, Tipografia „Aurora” A. Todoran, Gherla, 1894, p. 1.

41. Iudita Călușer, *op. cit.*, p. 169.

42. Vezi Iuliu Simon, *op. cit.*; Ioane Rațiu, *Preclețiuni teologice despre Matrimoniu. Impedimente. Procedura*, Blasiu, Tipăritura seminariului diecesanu, 1875; Josepho Papp-Szilagy, *Enchiridion juris ecclesiae orientalis catholicae, pro usu auditorum theologiae, et eruditione cleri graeco-catholici, e propriis fontibus constructum, (editione secunda)*, Typis Eugenii Hollósy, Magno-Varadini, 1880.

43. Ioan Ciocian, *op. cit.*, p. 100.

44. Ion Agârbiceanu, *op. cit.*, p. 75; despre problematica „dinastiilor de preoți” vorbește și istoricul orădean Iudita Călușer în lucrarea menționată anterior (n.n.).

45. Dumitru Furtună, *Preoțimea românească în secolul al XVIII-lea. Starea ei culturală și materială*, Tipografia „Neamul Românesc”, Vălenii de Munte, 1915, p. 7.

46. Daniel Barbu, *Firea românilor*, Editura Nemira, București, 2000, p. 96.

47. Ioan Ciocian, „Viața economică și socială a preoțimii greco-catolice din vicariatul Silvaniei în a doua jumătate a secolului al XIX-lea”, in *Acta Musei Porolissensis*, Zalău, XVIII / 1994, p. 329.

„lideri spirituali ai comunității”⁴⁸. Epitropii împreună cu bătrânii satului au format „miezul vieții românești și creștinești în satele noastre, centrul de sfat și de îndrumare, de judecare a pricinilor în familie, acasă după străvechiul *jus valahicum*, după obiceiuri și tradiție”⁴⁹. În societatea românească preponderent agrară de la mijlocul secolului al XIX-lea, preoții și protopopii sunt cei care intermediază între elita conducătoare și masa mare, mai mult sau mai puțin tăcută a satelor, aproape cu totul neștiutoare de carte și incapabilă astfel de a se exprima nemijlocit prin scris⁵⁰. O parte a preoțimii se dovedește a fi rău acomodată dacă nu cu scrisul, atunci cu birocrăția, netrimțând întotdeauna la timp protocoalele, diferite situații ale parohiei, prin care autoritățile ecleziastice pot supraveghea starea credincioșilor⁵¹. În finalul acestor considerații se cuvin făcute câteva nuanțări, și anume: între preotul de rând, slujbaş în lumea rurală, și ierarhii superiori era o diferență valorică evidentă, preotul semănând mai mult cu enoriașii pe care-i păstora decât cu superiorii săi, fapt probat în parte prin schema propusă de istoricul Daniel Barbu pentru pătrunderea fenomenului religios la români: „*conformism la vârf, ritualism alternativ la bază, indiferență la toate nivelele ierarhiei sociale*”⁵².

Sfârșitul secolului al XIX-lea a adus cu sine alte complicații datorate în primul rând introducerii căsătoriei civile și a matricolelor de stat prin legile XXXI–XXXIII din anul 1894 care au pus preoții români de ambele confesiuni într-o altă dilemă: știrbirea autorității bisericii prin tendințele evidente de laicizare și sacralizare. Sfatul dat clericilor în această privință de către Cabinetul mitropolitului a fost următorul: „*Ve veti tiene de cea mai strinsa datorintia cu zelu neobositu in predici, catechese, cu tota ocasiunea chiaru si in comerciulu de tote dilele a invetia pre credintiosi sânt’a credintia catolica despre tain’a casatoriei, si a areta deosebirea ce este intre casatori’a acest’a adevarata si sânta si intre legatur’a numita casatori’a civila. Mai departe grigea voastra de dî de nopte va fi in conformitate cu ace’asi credintia ai instrua despre unitatea si indisolubilitatea casatoriei, despre pedecile ei, ai indemna cu totu adinsulu, ca se tiena cu credintia tare si se observe cu voint’a cea mai gata la ascultare tote câte sânt’a maica biserica le propune spre a le crede, seau le prescrie spre a le implini cu privire la tain’a casatoriei*”⁵³. Cu alte cuvinte, noua lege nu a modificat datoriile creștinilor față de biserică, după cum nu a diminuat nici obligația preotului de a-și îndeplini pe mai departe misiunea sa. Se impunea totuși mai mult tact și diplomatie în demersurile atât de sensibile de reconciliere a cuplurilor: „*In nesuintiele aceste pastorii sufletelor se voru folosi de ajutoriulu parinților miriloru mai cu seama in legatura cu eli si chiaru si de ajutriulu oficialiloru civili, pre cari i cunoscu ca au inima buna facia cu biserica, si este de speratu, ca zelulu pastioriului, prudenti’a si caritatea, carea va ajuta pre miri, ca se pota delatura podecile de casatoria, nu voru fi lipsite de succesu*”⁵⁴.

Instituția bisericii, prin reprezentanții săi la toate nivelurile ierarhice, gestiona derogările, dispensele, dezlegările și despărțirile dar pe parcurs eficiența practică a acestui control s-a diminuat vizibil. Încet-încet, în partea a doua a secolului al XIX-lea, datorită dezvoltării sistemului educațional ecleziastic și nu numai, precum și a numeroaselor măsuri ce vizau „progresul” și „luminarea” clerului și implicit a poporului, o bună parte a clerului dobândește o dimensiune intelectuală. Considerându-se înhămați la o misiune sacră ce depășește limitele simplei păstoriri a enoriașilor întru dobândirea vieții veșnice, activitatea lor câștigă semnificative valențe politico-sociale, economice și culturale ce comportă o dimensiune a „lumescului” tot mai pronunțată⁵⁵. Revendicându-se de la rolul tradițional de lider al comunității, ce-i revine preotului, mulți slujitori ai bisericii se simt obligați să aloce spații ample chestiunilor sociale, politice și economice. Începutul secolului al XX-lea a făcut apoi din preoțimea română din Transilvania un actor activ al luptei

48. *Ibidem*, p. 332.

49. Ion Agârbiceanu, *op. cit.*, p.30.

50. Simion Retegan, *Parohii, biserici și preoți greco-catolici din Transilvania la mijlocul secolului al XIX-lea (1849–1875). Mărturii documentare*, Editura Argonaut, Cluj-Napoca, 2006, p. V.

51. Emilia-Adina Gale, „Conflict și cooperare ...”, p. 64.

52. Daniel Barbu, *op. cit.*, p. 71.

53. Arhivele Naționale Direcția Județeană Alba-Iulia, *Fond Cabinetul Mitropolitului*, doc.2023/ 1896, f. p. 51.

54. *Ibidem*, p. 52.

55. Valer Simion Cosma, „Preoțimea între tradiție și modernitate. Intrarea în modernitate”, in *Caiete de Antropologie Istorică*, nr. 15 / iulie-decembrie 2009, p. 57.

naționale, fapt ce s-a resimțit uneori negativ la nivelul abordării problemelor familiale care se pare că în această perioadă, cel puțin în unele parohii, au trecut pe un plan secundar. În unele cazuri până și ritualurile religioase și chiar instituția Bisericii este pândită de aceste noi rosturi, unii slujitori ai bisericii fiind într-atât de contaminați de vraja istoriei iminente încât pervertesc sensul tradițional al ritualurilor, al instituției și al funcției sacerdotale⁵⁶. Cu cât crește implicarea politică și socială a preotului în viața națiunii, cu atât se face mai mult simțită delăsarea sa în rezolvarea problemelor morale și matrimoniale din viața comunității păstorite. Ceea ce unii istorici taxează drept conduită neglijentă a preoțimii greco-catolice în gestionarea problemelor matrimoniale, reflectă în consecință o situație conjuncturală specifică numai sfârșitului epocii moderne, marea masă a clerului român conformându-se îndatoririlor⁵⁷ impuse de demnitatea funcției.

* * *

În toată perioada modernă eforturile de împăciuire a cuplurilor recalcitrante prin parohul local s-a dovedit o practică eficientă care, coroborată cu rigoarea canoanelor greco-catolice, a limitat la minim numărul despărțirilor și a menținut o aparență de moralitate exemplară în comunitățile respective. Spun aparență, întrucât manifestările de frondă, desele reinstrumentări a cazurilor mai vechi, denotă că succesul unor astfel de tentative nu era unul deplin ci mai degrabă unul parțial. Tindem să credem că „rușinea” produsă de cuvintele respectatului păstor sufletesc îi făcea pe cuvioși să uite pe moment necazurile casnice, astfel încât este demonstrat încă o dată rolul de „gardian moral” al preotului în comunitate. Fondul de religiozitate ancestrală a poporului român și-a pus o puternică amprentă asupra tipurilor de relații ce se stabileau între enoriași ca reclamanți pe de o parte, și preot ca autoritate delegată pentru a le întâmpina plângerile pe de altă parte. În cazurile și așa sinuoase ale proceselor matrimoniale, aceste relații s-au transpus sub forma unei supunerii și obediențe aproape neștirbite în fața deciziilor preoților. Pe lângă frică fața de pedeapsa divină, obediența față de persoana preotului a acționat ca o frână în manifestarea doleanțelor sătenilor și ducerea unui asemenea proces până la final. Intervenția familiei și a comunității venea să completeze definitiv ciclul restrictiv astfel încât în majoritatea cazurilor individul rămânea închisat în propriile frustrări pe mai departe.

Dacă urmărim autobiografiile unor preoți, vom constata o diversitate mare de personalități și caractere. Oameni fiind, au avut și lipsuri, carențe de comportament, dar majoritatea s-au străduit să corespundă principiilor impuse de biserică dar și de propria conștiință⁵⁸. Altfel spus, marea majoritate a noii preoțimii a fost credincioasă, morală și activă. Istoricul clujean Simion Retegan a făcut la un moment dat o afirmație ce și-a dovedit valabilitatea în timp atunci când a scris următoarele: „Sunt puține națiuni europene care datorează atât de mult bisericii și clerului cât datorează românii din Transilvania”⁵⁹. Arhivele conservă rodul muncii neobosite a mii de preoți ce și-au pus astfel viața în folosul comunității. Este ușor să taxăm cu etichete generice și uneori nedrepte această mare „masă anonimă a preoților de la sate”, care în afara problemele sentimentale ale enoriașilor mai aveau și grijile vieții proprii. Conduita și misiunea impusă preoților greco-catolici în procesele matrimoniale nu a fost nicidecum una facilă, de promptitudine a reacțiilor lor depinzând întregul decurs al situației. Iată de ce preotul a fost „omul-cheie” al sistemului justițiar folosit adeseori ca instrument al puterii și ca exemplu pentru enoriași⁶⁰.

56. Simona Nicoară, *Mitologiile revoluției pașoptiste. Istorie și imaginar*, Editura Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 1999, p.171.

57. Pe lângă obligațiile preoțești amintite pe parcursul studiului, parohul mai deținea o serie de atribuții sacerdotale sau pastorale, învățătoarești sau culturale și administrative, Cf. Pavel Vesa, „Atribuțiile preotului în comunitate (secolele XVIII–XIX)”, in vol. *Centru și periferie. Lucrările colocviului național*, Bistrița 23–25 aprilie 2004, coord. Cornelia Gaiu, Horațiu Bodale, Editura Accent, Cluj-Napoca, 2004, pp.152–161.

58. Iudita Călușer, *op. cit.*, p.182.

59. Simion Retegan, „Clerul rural român din Transilvania la mijlocul secolului al XIX-lea. Modalități de instruire”, in *Anuarul Institutului de Istorie*, Cluj-Napoca, 1992, p. 103.

60. Constanța Ghițulescu, *În șalvari și cu ișlic. Biserică, sexualitate, căsătorie și divorț în Țara Românească a secolului XVIII-lea*, Editura Humanitas, București, 2004, p. 31.